SUN’IY INTELEKT VA MOBIL TARMOQLARNING INSON HUQUQLARI BUZILISHIDAGI O‘RNI

Abduvahobova Zarina Abdugofur qizi
Jizzax Davlat Pedagogika Unversiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sun’iy intelekt va mobil tarmoqlarning jamiyat hayotiga chuqur singib borishi bilan birga, inson huquqlari — jumladan, shaxsiy hayot daxlsizligi, ma’lumotlar himoyasi, axborot erkinligi, adolat va tenglik tamoyillari — qanday yangi tahdidlar ostida qolayotgani tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor sun’iy intelekt (artificial Intelligence) tizimlari orqali avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish, ma’lumotlarni yig‘ish/profil qilish, kontent nazorati va raqamli tarmoqlarda ma’lumot oqimining boshqarilishiga qaratiladi. Shuningdek, global miqyosda qabul qilinayotgan etik va huquqiy normativlar (masalan, UNESCO tavsiyalari) va ular asosidagi choralar ko‘rib chiqiladi. Maqola oxirida — Sun’iy intelekt va mobil/telekommunikatsiya tizimlarida inson huquqlarini himoya qilish uchun taklif va yo‘l-yo‘riqlar beriladi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intelekt, mobil tarmoqlar salohiyati, ma’lumot pluralizmi, ma’lumotlarni minimallashtirish, algoritmlar, etik dizayn, huquqiy normative hujjatlar.

Kirish. Zamonaviy dunyoda Sun’iy intelekt va mobil telekommunikatsiya tarmoqlari — axborot almashish, xizmat ko‘rsatish, kommunikatsiya, davlat va xususiy sektor ishini avtomatlashtirishda markaziy rol o‘ynamoqda. Bu texnologiyalar — samaradorlik, qulaylik va yangi imkoniyatlar olib keladi. Biroq bu rivojlanish inson huquqlariga — ayniqsa, maxfiylik, ma’lumotlar himoyasi, so‘z erkinligi, adolat va tenglikka jiddiy tahdid tug‘diradi.

Xususan, Sun’iy intelekt algoritmlari va raqamli tarmoqlar orqali katta hajmda shaxsiy ma’lumotlar yig‘ilishi, profiling, analiz va qaror qabul qilish jarayonlarida ishlatilmoqda. Agar bu jarayonlar shaffoflik va adolat tamoyillari asosida emas — yashirin, nazoratsiz bo‘lsa, inson huquqlariga bevosita xatar keladi.

Shunday ekan, Sun’iy intelkt va mobil tarmoqlarning salohiyati bilan birga, ularni inson huquqlari kontekstida hisobga olish — jamiyat, qonunchilik, etik va huquqime’yorlar darajasida muhim masala bo‘lib qolmoqda.

Sun’iy intelekt tizimlari hamda zamonaviy mobil/telekommunikatsiya infratuzilmalari foydalanuvchilar haqida keng ko‘lamda ma’lumot yig‘adi — profiling, geolokatsiya, kommunikatsiyalar tarixi, internetda faoliyat, xulqlar, qidiruv va tarmoqlardan foydalanish odatlari shular jumlasidan.

Agar bunday ma’lumotlar yig‘ilishi, saqlanishi va ishlatilishi ochiq, shaffof va qonuniy sistemasida (tavsiyalar algoritmi, personalised feeds, sotsial media kontentini avtomatik aniqlash) ishtirok etuvchi algoritmlar, ba’zan mustaqil nazorat va shaffoflikdan mahrum bo‘ladi. Bu holat — ma’lumot pluralizmi, fikrlar xilma-xilligi va erkin axborot oqimi uchun xavf tug‘diradi.

Sun’iy intelektga asoslangan kontent moderatsiyasi, filtrlash, tavsiyalar asosda bo‘lmasa, shaxsiy hayot daxlsizligi, ma’lumotlar suiste’moli, shaxsiy erkinliklarning cheklanishi sodir bo‘lishi ehtimoli bor.

Ayniqsa, generativ sun’iy intelekt platformalarida noto‘gri, manipulyativ, disinformatsion yoki diskriminatsiyani targ‘ib qiluvchi kontent tarqalishi mumkin — bu esa jamiyatdagi axborot butunligi va inson huquqlariga ta’sir qilishi mumkin.

Sun’iy intelekt sistemalarida ishlatiladigan algoritmlar va ma’lumotlar bazasi xatoliklar, noaniqliklar yoki oldindan mavjud stereotiplarni aks ettirishi mumkin. Bu holat — sinflar, jins, yosh, hudud, ijtimoiy holat bo‘yicha diskriminatsiyaga olib kelishi mumkin

Sun’iy intelektga tayansa, adolatsiz qarorlar yoki inson huquqlari buzilishiga olib keluvchi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Ko‘p intelektning tizimlari — “qora quti” (black box) tarzida, ya’ni qanday qarorlar va tavsiyalar berayotganligi, nima asosda qaror chiqarayotganligi foydalanuvchi yoki ularni nazorat qiluvchi shaxslar uchun aniq bo‘lmasligi mumkin

Bu holat — agar huquqlar buzilgan bo‘lsa, javobgarlikni aniqlash, adolatni tiklash va fuqarolarning shikoyat huquqini ta’minlashda katta muammolar yaratadi.

Sun’iy intelekt va mobil tarmoqlarga kirish, undan foydalanish imkoniyati hamma uchun teng bo‘lmasligi mumkin — bu raqamli bo‘linishni kuchaytiradi, jamiyatda ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikni oshiradi.

Ayniqsa, zaif va kam himoyalangan guruhlar (kam ta’minlanganlar, chekka hududlar, yoshlar, kamsitilgan guruhlar) bu texnologiyalardan kam foydalanuvchi bo‘lishi yoki noto‘g‘ri, adolatsiz qo‘llanish natijasida zarar ko‘rishi mumkin.

UNESCO 2019-yilda qabul qilgan Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence — texnologiyalarini inson qadr-qimmati, inson huquqlari, tenglik, inkluzivlik, shaffoflik va adolat tamoyillari asosida boshqarish uchun xalqaro normativ ramkadir

UNESCO hamda boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan sun’iy intelekt va boshqa raqamli texnologiyalarni inson huquqlariga mos holda joriy etish — “human-rights based approach” prinsipini asosiy yo‘l sifatida tavsiya qilinadi. Bunday yondashuv: algoritmlarni ishlab chiqish, ma’lumot yig‘ish va ishlov berishda shaffoflik, audit, javobgarlik, ma’lumotlarni himoya qilish, adolat va diskriminatsiyadan saqlanish, inklyuzivlik va jamiyat ishtirokini ta’minlaydi.

Shu bilan birga, so‘nggi ilmiy tadqiqotlarda — masalan, An evidence-based methodology for human rights impact assessment (HRIA) in the development of data-intensive systems nomli maqolada — (va ma’lumotlarga tayanadigan) tizimlarning inson huquqlariga ta’sirini baholash uchun konkret, ilmiy asosli baholash metodologiyasi taklif etilgan.

Mamlakatlar va jamiyatlar quyidagi choralarni ko‘rishi muhim:

Sun’iy intelekt va mobil/telekommunikatsiya tarmoqlaridan foydalanishda “inson huquqlari”ga asoslangan qonunchilik va normativ bazani yaratish va joriy etish; masalan, ma’lumotlarni himoya qilish, shaxsiy hayotni daxlsizligini kafolatlovchi qonunlar, algoritmiy audit va nazorat mexanizmlari.

Tizimning loyihalarini ishlab chiqishda “etik dizayn” prinsipi: ya’ni, algoritm tuzilishidan tortib, ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, ishlov berish, qaror qabul qilish jarayonlarida adolat, shaffoflik, ma’lumotlarni minimallashtirish (faqat zarur bo‘lgan ma’lumotlar), foydalanuvchilarning roziligi va huquqlarini himoya qilish.

Har bir sun’iy intelekt tizimi — ayniqsa ijtimoiy hayot, davlat xizmatlari, kommunikatsiya va media sohalarida qo‘llanilganida — inson huquqlariga ta’sirini baholovchi mustaqil audit yoki baholash (masalan, HRIA metodologiyasi) joriy etilishi.

Raqamli savodxonlik va ma’lumotlar himoyasi bo‘yicha fuqarolarni xabardor qilish; odamlar o‘z huquqlarini bilishi, ma’lumotlar bilan ishlashda ongli bo‘lishi, shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Maxsus himoya zarur bo‘lgan guruhlarni — kam himoyalanganlar, yoshlar, uning deganlari, chekka hududlardagi aholilar — raqamli inklyuzivlik, teng imkoniyatlarni ta’minlash.

Xulosa. Sun’iy intellekt va mobil/telekommunikatsiya tarmoqlaridagi texnologik rivojlanish — jamiyatga katta imkoniyatlar taklif qilsa-da, agar bu jarayonlarni inson huquqlari tamoyillari asosida tartibga solmasak, ularning salbiy oqibatlari ham jiddiy bo‘lishi mumkin. Maxfiylik, ma’lumotlar himoyasi, axborot erkinligi, adolat va tenglik kabi huquqlar — texnologik taraqqiyot oldida zaif qolmoqda. Buni oldini olish uchun global hamda milliy darajada etik-huquqiy mexanizmlar, shaffoflik, javobgarlik va fuqarolar huquqlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan kompleks chora-tadbirlar zarur.Bu muammo O‘zbekistonda yoq deb aytolmaymiz statistic ma’lumotlarga qaraganda umumiy yoshlar orasidagi jinoyatlar 59,7%ni tashkil etsa, shular orasidagi kibr jinoyatlar 44,4%ini tashkil qiladi, buni raqamlarda korsak 58800turdagi jinoyatlar aynan bizning mavzuyimiz kesimida bolib o‘tgan.Bunday turdagi jinoyatlar va inson huquqlarining buzilishi dolzarbligicha qolmoqda, buni oldini olish uchun keng chora tadbirlar olib boorish zarur.

Foydalanilgan adabyotlar:

1 Venskaya deklaratsiya va Dasturiy harakatlar / Inson huquqlari: O‘quv qo‘llanma-xrestomatiya. — T.: 2001.

2 Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va O‘zbekistonda inson huquqlarini himoya qilish milliy tizimi. / Mualliflar jamoasi: A. Saidov, F. Bakaeva, K. Arslanova va boshq. Mas’ul muharrir A. X. Saidov. — T.: “O‘zbekiston”, 2010.

2 Milliy inson huquqlari muassasalari. Kasbiy tayyorgarlik masalalari bo‘yicha nashrlar seriyasi. № 4, BMT, , 1995.

3 Milliy muassasalar maqomiga oid prinsiplari. BMT Bosh Assambleyasining 1993-yil 20-dekabrdagi 48/134-rezolyutsiyasi.

4 Saidov A. X. Inson huquqlari bo‘yicha xalqaro huquq. Darslik. 2006.

5 Sungurov A. Yu. Ombudsman instituti: an’analar evolyutsiyasi va zamonaviy amaliyot (qiyosiy tahlil tajribasi). 2005.

6 Tambovtsev V. V. Rossiya Federatsiyasida Inson huquqlari bo‘yicha vakil to‘g‘risidagi Federal konstitutsiyaviy qonunga sharh. 2006.